

Az első női rendezők Magyarországon¹

DOI : 10.46522/S.2023.S1.11

POROGI Dorka PhD

Research Centre for the Humanities, Budapest

porogi.dorka@abtk.hu

Abstract: The First Women Directors in Hungary

This thesis focuses on the careers of women directors in 20th-century Hungary. Its purpose is to serve as a fundamental database and provide inspiration for future sociological, theatre historical, professionalization, and gender studies. Firstly, it examines the proportion of women who pursued theatre directing as a profession in Hungary and remained in the field. Subsequently, it delves into the careers and biographies of five directors from the first half of the century.

Key words: *women theatre directors, professionalization, Sándor Hevesi, Antal Németh, University of Theatre and Film Arts Budapest.*

Jelen dolgozat a 20. századi magyarországi női rendezők pályájával foglalkozik.² Kiinduló adatbázisa és ihletője kíván lenni majdani szociológiai, színháztörténeti, professzionalizáció- vagy gender-kutatásoknak: először azt vizsgálja, hogy a színházrendező szakot végzett nők Magyarországon milyen arányban maradtak a színházrendezői pályán, majd szemügyre veszi a század első feléből négy nő rendezőnek a pályaképét, életrajzát.

Rendező szakot végzett nők 1929–2020 között Magyarországon

A 20. században az országban a professzionalizáció kereteit elsősorban és csaknem kizárólagosan a Színművészeti Akadémia – később: Főiskola, azután: Egyetem – adja.³ Így első lépésként egyszerűnek tűnik összeszámolni, hány nőt vettek föl egyáltalán

¹A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3-II-SZFE-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

²A továbbiakban a „rendező” szó csak színházrendezőket jelent, nem filmrendezőket.

³Az intézmény neve 1945-ig Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia, majd 1948-ig Országos Magyar Színművészeti Akadémia, 2000-ig Színház- és Filmművészeti Főiskola, ezután pedig Színház- és Filmművészeti Egyetem (SZFE).

rendező szakra. Ez a szám természetesen nem pontosan egyezik azzal, ahányan el is végezték a képzést és rendezői oklevelet kaptak. A szakma gyakorlása ugyanakkor a felvétellel kezdődik: ha az arányokra vagyunk kíváncsiak, ennek a vizsgálatával érdemes kezdeni a kutatást. A Színház- és Filmművészeti Egyetem honlapját, az egyetem irattárában található anyakönyveket, személyi dossziékat és könyvtári évkönyveket összevetve azonban annyi az egymásnak ellentmondó adat, hogy egytől egyig való pontos összevetésükre, teljes körű tisztázó elemzésükre jelen tanulmány nem vállalkozhat. Az 1945 utáni években nagy az átjárás a dramaturg és a rendező osztályok között, megesik, hogy egy hallgató egy félévet itt, egy másikat ott hallgat, vagy más osztályban végez/más képesítést kap, mint ahova fölvettek. Arra is van példa, hogy az anyakönyv szerint létezik egy osztály, melyről a honlap nem tud. Az Irattárban nem található meg minden fölvelt hallgatónak a személyi dossziéja. A hallgatóknak a névváltoztatások miatt is nehéz az azonosítása. Így a következő adatok gyűjtésekor azt a döntést hoztam, hogy a honlap adataival dolgozom tovább,⁴ elsősorban mert ezek nyilvános, mindenki által hozzáférhető adatok, ahol tehát a források nem egyeztek, a statisztikát tekintve ezt tekintettem mérvadónak, még akkor is, ha némely pontatlanságával tisztában voltam.⁵ Bármilyen kezdetleges legyen is az alábbi kis adatbázis, kiindulópontként így is használható: a további kutatások föl fogják fedni a hibákat, téves számokat, és – ami számomra ez esetben a lényeg volt – jelen összegzésből is világosan lehet látni az arányokat a rendezői pályára lépő, a pályát elkezdő fiatalok körében.

Az SZFE-re az intézmény honlapján található adatbázis szerint 1929 és 2020 között összesen 298 hallgatót vettek föl valamilyen színházrendező képzésre, ebből 75 nőt, ez a hallgatók 25,16%-a.⁶ Név szerint őket: Angyal Mária, Bagossy Júlia Tekla (z),⁷ Barna Lilla (f), Bencze Zsuzsa), Benkő Claudia Agota, Bereczki Csilla (b),⁸ Csáki Csilla, Csehi Rebeka (z), Cseri Hanna Júlia (b), Dávid Zsuzsa, Dyssou Bona Lembe, Ecsedi Csenge Berta (b), Erdeős Anna (b), Ferenczy-Nagy Boglárka Róza (f),⁹ Fodor Orsolya (b), Galgóczy Judit, Gálhidy Gizella (f), Gálhidy Sára (z), Gardenö Klaudia (b), Geréb

⁴ A tanulmány írásakor a Színház és Filmművészeti Egyetem honlapjának 2022. szeptemberi állapotát néztem. Azóta az intézmény honlapja megváltozott. Most nem jelöli pl. Hevesi Sándor második, 1931/32-es osztályát.

⁵ Egy egyszerű példa: olykor jegyzi a honlap azokat, akik nem fejezték be a tanulmányaikat, máskor azonban nem – például Simoncsics Zsófia szerepel a hallgatók közt, Eöry (Simkó) Kató viszont nem, pedig az évkönyv adatai szerint ő is felvételt nyert, csak „önként távozott” (Szentesy, 1930, 47). Az SZFE honlap alapvetően a végzett hallgatókat jelöli, illetve a jelenlegi képzésben résztvevőket.

⁶ Ez csak az SZFE-re fölvettek százalékaránya tehát.

⁷ (z) zenés színházi rendező szakirány

⁸ (b) bábszínházi rendező szakirány

⁹ (f) fizikai rendező-koreográfus szakirány

Zsófia, Gyöngy Zsuzsa (f), Hajek Sára, Harangi Mária, Herman Flóra (f), Hevesi Fanni (f), Hojsza Henrietta (f), Horváth Patrícia, Hrapka Zsófia (f), Kiss Anikó (f), Kiss Diána Aida (f), Kondákor Ajsa Panka (f), Kovács Petra (b), Kővári Katalin, Krencsei Mariann, Kukk Zsófia Sára (z) n. v., László Anna, Lázár Helga (b), Lovas Edit, Márkus Éva, Maróthy Anna Zorka (b), Marton Frigyesné (Braun Mária), Márton Vera, Mezei Éva, Molnár-Gábor Nóra (f), Molnár-Keresztyén Gabriella, Nagy Judit, Nagy Katalin, Néder Panni, Novák Eszter, Nyilassy Judit, Révész Ágota, Révész Zsuzsa, Ruzsnyák Márta, Sahin-Tóth Sára (z), Selymes Judit, Siflis Anna (b), Simányi Zsuzsanna (f) n. v., Simoncsics Zsófia (b), Springer Márta, Szakács Emese, Székely Júlia, Székely Krisztina, Szenteczki Zita (b), Szokol Judit (z), Táborosi Margaréta (f), Tarjányi Liza (f), Tatár Eszter, Ténai Petra (f), Thurzó Margit, Vadász Krisztina (f), Varga Krisztina (f), Varsányi Anikó, Vilmos Noémi, Walters Lili, Zsíros Linda (f).

A továbbiakban három korszakra osztva röviden bemutatom kilencvenegy év rendezőképzését a nők jelenléte szempontjából.

1945 előtt

A rendszeres rendezőképzés elindítása nem ment könnyen. Az első tanfolyam Hevesi Sándor kezdeményezésére 1929-ben indult, egyéves, heti húszórás képzés volt, melynek a végén látogatási bizonyítványt vagy rendezői oklevelet lehetett kapni. Felvételt ide azonban csak az nyerhetett, akinek már volt egy főiskolai diplomája, és mellette komoly felvételi vizsgát tett, vagy pedig az, aki friss színészdiplomával rendelkezett, és ezenfelül egy modern idegen nyelvet szóban és írásban is tudott. Talán ezen szigorú feltételeknek tudható be, talán az általános színházi válságnak, hogy hiába hirdették meg több évben is, a tanfolyamon csak két évfolyam végzett, az 1929/30-as és az 1931/32-es tanévekben. A rendszeres bevezetés sikertelenségéhez az is hozzájárult, hogy a képzéshez nem volt megfelelő anyagi bázis, mely a gyakorlás lehetőségét megfelelően biztosította volna, így túlságosan elméleti maradt (Csillag, 1964, 40).

Az első osztálynak az első félévben Ódry Árpád tanította a gyakorlatot (heti három óra) és Hevesi Sándor az elméletet (heti két óra + egy történeti óra), majd Ódry igazgatóvá kinevezése után a fiatal Horváth Árpád vette át a gyakorlati órákat. Színészmesterséget (drámai és vígjátéki gyakorlatot heti kilenc órában) a második akadémiai színészosztállyal együtt tanultak a rendezőhallgatók, ezen kívül az órarend a dramaturgia (heti két óra), illetve két modern idegen nyelv (heti egy-egy óra) kurzusaiból állt (Szentesy, 1930, 41–42).

Az első osztályba összesen tíz férfit és két nőt vettek föl, ketten azonban önként távoztak, így egy nő maradt az osztályban, aki végül látogatási bizonyítványt kapott: ez azt jelenti, hogy az év végi vizsgákon nem vett részt, a kurzusokat azonban látogatta. Az egész osztályból négyen kaptak csak rendezői oklevelet. A második tanfolyam órarendje heti két művelődéstörténet órával bővült (Szentesy, 1932, 30). Ide négy férfi és egy nő nyert felvételt, és év végén hárman – két férfi és egy nő – kaptak oklevelet. A

két osztályból összesen tehát egyetlen nő lett okleveles rendező, őt a tanfolyam elvégzését követően néhány évig rendezőként foglalkoztatta a Nemzeti Színház, tíz év múlva azonban már ő sem volt a pályán.

A rendezőképzés megindítása a következő – Hevesi- és Ódry-korszak utáni – években sem került le napirendről az Akadémián, Kiss Ferenc igazgatása alatt azonban nem valósult meg, noha Németh Antal, a Nemzeti Színház fiatal igazgatója és rendezője kidolgozott programmal jelentkezett (Selmeczi, 1991, 100–103). Kiss és Németh egyre inkább kiéleződő konfliktusának következménye, hogy Németh – aki a színházrendezés elméletét és gyakorlatát külföldön tanulta¹⁰ – sosem tanított az Akadémián. A debreceni egyetemen azonban már 1935 óta tartott színháztudományos (elméleti és történeti) kurzusokat, később a budapesti egyetemen is tanított – természetesen itt is csak elméletet (Selmeczi, 1991, 64–65). 1943–1944 telén Németh végül az Akadémiától függetlenül indította el a Nemzeti Színházban az Országos Magyar Királyi Színházvezető- és Rendezőképző Akadémiát. A *Színházi Magazin* harmincöt főlvetelt nyert fiatalról tudósít, akik közül „öten a szebbik nem képviselői”, azonban mind „névtelen katona” (Anon., 1944a, 18–19), a főlvettekről nyilvántartás, lista szándékosan nem készült, hogy származásuk a hatóságok előtt rejtve maradjon (Selmeczi, 1991, 107). A háromévesre tervezett képzésnek azonban csak az első éve valósult meg a háború miatt – a tanárokról, órákról egy egykori növédék, Selmeczi Elek Németh-monográfiájában (1991) részletesen beszámol. Németh a dráma- és színháztörténet, színházelmélet, illetve a Nemzeti Színházban tartott gyakorlati órák mellett nagy hangsúlyt fektetett a színpadtechnikai ismeretekre, a világitásra és a jogi stúdiumokra is. Két tanítványáról a későbbiekben lesz még szó.

Összességében az 1945 előtti évek a rendezői szakma professzionalizációjának korai, kezdeti időszakára. Magyarországon éppen úgy az 1930-as években jelentek meg az első női rendezők, mint egész Európában. Hevesi és Németh képzéseit összesítve, a rendezőtanfolyamokra főlvett nők aránya 16%. A hazai rendezőképzésben részt vevő nők közül azonban hosszú távon senki nem maradt a pályán.

1945–1990 között

A második világháború után indult meg az országban a rendszeres rendezőképzés, Hont Ferenc 1945 augusztusában fogalmazott szervezeti és működési szabályzata alapján az Akadémián rendezőképző tanszék létesült, ahol rendezők, játéktervezők, játék mesterek, scenikusok és díszlet-és jelmeztervezők négyéves képzésére nyílt lehetőség (Nánay, 2005, 160). Hont programja „a színházi életben való aktív részvételt” „a legszélesebb tömegek számára” lehetővé kívánta tenni (Nánay, 2005, 164), jelentősen megnövekedett a hallgatók száma. Az első, 1945/46-os tanévben induló rendezőosztály létszáma huszonnégy (Nánay, 2005, 165) vagy tizenhét fő (SZFE

¹⁰ Németh Antal 1928 őszétől egy évig Berlinben, majd 1931/32-ben nyolc hónapig Münchenben, Bécsben, Párizsban és Kölnben tanul ösztöndíjjal színháztudományt és rendezést.

honlap), négy női hallgatóval.¹¹ A következő években 1953-ig minden ősszel indult rendezőosztály, egy, olykor több női hallgatóval.¹² A származás kérdése előtérbe került, „az intézmény kifelé a munkás és a szegényparaszti származású hallgatók megjelenését hangsúlyozta, amely a felvételiknél szelekciós elvként működött” (Kelemen, 2021, 50).

Hont célja kezdettől az volt, hogy főiskolává váljon az Akadémia: ez 1948. január 1-vel be is következett, ekkor új, 3+1 éves képzési reformot vezettek be. Ennek értelmében a rendezői tanszak három éve után plusz egy év tanulmányi idővel dramaturg vagy rendező, plusz két év tanulmányi idővel színésznevelő tanárok, játékkutatók képezhetőek (Nánay, 2005, 181–182). Önálló dramaturg tanszak csak 1951-ben jött létre, addig a rendezőkkel együtt tanultak a dramaturgok és a táncrendezők is (bár az anyakönyvek kezdettől jelölik, hogy milyen osztályba járt a hallgató). A rendezői tanszak vezetője először Both Béla, majd Nádasy Kálmán, később Major Tamás. Az osztályokat is Nádasy, Major, Gellért Endre vezeti. Kialakul a mesterek által meghatározott oktatási hagyomány, mely főleg visszaemlékezésekből rekonstruálható, a rendezőtanárok nem hagynak írásos nyomot, rögzített módszertant maguk után.

Az 1945 és 1990 közti negyvenöt év alatt összesen fölvelt százhatvan (színházi) rendező szakos hallgatóból huszonegy nő, ez 13,1%. Ám ez az összlétszám úgy oszlik meg, hogy 1945–1960 között, tehát az első tizenöt év alatt tizenegy osztályba tizenhat lányt vesznek föl (rögtön az elsőbe mindjárt négyet), 1960–1990 között, a következő harminc év alatt viszont tizennégy osztályba csak ötöt – és őket öt különböző osztályba, a saját osztályában tehát minden lány egyedüli nőként van jelen. Kimondható ennek alapján, hogy az államszocializmus évei alatt csökken a felvételt nyert női színházrendező hallgatók aránya.

Bár az 1949-es alkotmány kimondta a nők egyenjogúságát, a teljes foglalkoztatottság politikája biztosította a nők helyét a munkaerőpiacon, kiépítették az óvodai és bölcsődei ellátást, a képzés támogatásával magasabbá vált a nők iskolázottsága, és a párt által definiált kvótáknak köszönhetően jelen voltak a politikai döntéshozatalban, mégis mindezek mellett a nők továbbra is alulreprezentáltak maradtak a vezető pozíciókban, a közélet jelentős fórumain. A magánéletben többé-kevésbé változatlanok maradtak a felelősség-megosztás mintázatai, és a nő-férfi viszonyrendszer felépítésében nem kérdőjeleződött meg a nőket alárendelő, szexista diskurzus [...] Fennmaradtak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák [...] Mindezeket figyelembe véve a korszak nőpolitikájának eredményei joggal jellemezhetőek a »részleges emancipáció« kifejezéssel (Ac nád, 2016, 173).

¹¹ Hont felajánlotta a Németh-féle Akadémia növendékeinek is, hogy itt folytassák tanulmányaikat (Selmeczi, 1991, 108). Lehet, hogy a létszámbeli eltérés ebből fakad. Németh egyik tanítványának, Dr. Margalit Gabriellának a neve például olvasható az SZFE egyik anyakönyvében, pedig később nem vett részt a képzésben (Anon., [é.n.]c, 66).

¹² Marton Endre 1950–1954 közötti rendezőosztályába három női hallgató járt.

A huszonegy női hallgató későbbi pályáját vizsgálva, a rendelkezésre álló adatok alapján hat csoportba soroltam azokat, akik a későbbiekben színházi vagy színházközelítő pályán maradtak, és a sajtó beszámolt működésükről, tehát akik végzésük után a nyilvánosság előtt, dokumentáltan foglalkoztak színházzal.¹³ Természetesen előfordulnak átfedések a csoportok között, a besorolás szempontjai tekinthetőek önkényesnek, az áttekinthetőséget, a tendenciák fölismerését mégis segítik.

Az első csoportba azok tartoznak, akik a későbbiekben nem rendezői, hanem valamilyen más színházi tevékenységet folytattak: dramaturgok, írók, színháztörténészek vagy tanárok lettek. Öt egykori hallgatót soroltam ide: László Annát (1945–49 között járt az első rendezőosztályba, Gellért-Major-Nádasdy vezetése alatt), aki író-dramaturg és színháztörténész lett,¹⁴ Springer Mártát (1948–52 között járt Nádasdy és Gellért osztályába, egyedüli nőként), aki 1958-tól volt a Madách Színház legendás dramaturgja,¹⁵ Márton Verát (1959-től járt Nádasdy Kálmán osztályába, az anyakönyv bejegyzése szerint azonban 62-től dramaturgtanulmányokat folytatott, és dramaturg-kritikus diplomát kapott), aki szintén dramaturgként a József Attila Színház tagja volt,¹⁶ Rusznyák Mártát, aki az ELTE drámatörténet-tanáráként helyezkedett el (1961–66 között járt Marton Endre osztályába, egyedüli nőként).¹⁷ És félig-meddig ide sorolható még Nagy Judit is (1950–1954 között járt Marton Endre osztályába), akinek 12 rendezését jegyzi az OSZMI színházi adattára, de 1959 után már kizárólag újságíróként, a *Film, Színház, Muzsika* riportereként dolgozott.¹⁸

A következő csoportba ketten kerültek, akik a későbbiekben rendeztek, de többségében vagy egyre inkább játékmesterként vagy asszisztensként dolgoztak: Tatár

¹³ Marton Frigyesné Braun Máriáról mindössze annyi későbbi adatot találtam, hogy pályáját a Pécsi Nemzeti Színházban kezdte (Anon., 1954, 6). Őt egyébként eredetileg színész szakról vették át rendezőnek. Thurzó Margit személyi dossziéja hiányzik. Egy újsághír tudósít arról, hogy a Belvárosi Színház rendezőgyakornoka, Thurzó Margit nem azonos a Thurzó Margit nevű színésznövendékkal, aki ellen 1949-ben kizárási indítványt tettek (Anon., 1949, 4).

¹⁴ László Anna (1922–1981) rendezését nem rögzíti az OSZMI adattára. A rendező szak elvégzése előtt fényképészként dolgozott. Később novellákat, regényeket, egy színdarabot (*Tizennyolc éves*, bemutató: Debrecen, 1963) és számos hangjátékot írt. 1960-ban jelent meg monográfiája Hevesi Sándorról.

¹⁵ Springer Márta (1925–2022) rendezését nem rögzíti az OSZMI adattára. Pályáját a Magyar Néphadsereg Színházában és Szegedi Nemzeti Színháznál kezdte, 1958-tól a Madách Színház állandó dramaturgja volt.

¹⁶ Márton Vera (1929) rendezését nem rögzíti az OSZMI adattára.

¹⁷ Rusznyák Márta (1937) rendezését nem rögzíti az OSZMI színházi adattára.

¹⁸ Nagy Judit (Pánczelné Nagy Judit) (1931–1983) a diploma megszerzése után néhány évig Győrben, a Kisfaludy Színházban dolgozott rendezőként. 1957-es megalakulása óta a *Film, Színház, Muzsika* állandó szerzője, szerkesztője. Fő műfaja a színészipertő volt.

Eszter (Marton Endre 1950–54-es osztályából)¹⁹ és Bencze Zsuzsa (Marton Endre 1956–61-es osztályából).²⁰

A harmadik csoportba azokat soroltam, akik egész életükben rendezőként dolgoztak ugyan, de nem elsősorban és nem kizárólag színházban: ide Márkus Éva szinkronrendező (az első, 1945-ös osztályba járt)²¹ és Varsányi Anikó (Major Tamás 1971–76-os osztályába járt, egyedüli nőként) rádió-rendező került.²²

A negyedik csoport egyvalakié, aki egész életében színházi rendezőként dolgozott, de nem művészeti vezető vagy igazgató pozícióban: Angyal Máriának (Marton Endre 1956–61-es osztályából) 110 bemutatóját jegyzi az OSZMI adattára.²³

Az ötödik csoport tagjai rendezői tevékenységük mellett hosszabb-rövidebb ideig színházi intézményt és/vagy társulatot is vezettek. Ide heten tartoznak: Révész Zsuzsa (1945-től az első osztályba járt), aki a Mesebarlang Bábszínház igazgatója volt annak államosításáig;²⁴ Lovas Edit (1949–53 között Horvai István osztályába járt egyedüli nőként), aki a Békés Megyei Jókai Színházat 1973-tól 1977-ig igazgatta;²⁵ Nyilassy Judit (1954–58 között Nadasdy Kálmán osztályába járt egyedüli nőként), aki a Budapesti Gyermekszínházat 1977-től 1985-ig vezette;²⁶ Kóváry Katalin (1964–68

¹⁹ Tatár Eszter (1932) Jászai-díjas. Pécssett, Győrben, majd 1962-től a Nemzeti Színházban dolgozott. Van olyan rendezése, amelyet Major Tamással közösen jegyez (*Coriolanus*, 1965). Rendezőként 15 bemutatóját rögzíti az OSZMI színházi adattára.

²⁰ Bencze Zsuzsa (Luxenberg Zsuzsa) (1938) a veszprémi Petőfi Sándor Színházban kezdte a pályáját, majd a Radnóti Miklós Színpadon dolgozott. 34 rendezését jegyzi az OSZMI adattára.

²¹ Márkus Éva (1920–2012) Balázs Béla-díjas szinkronrendező. 4 színházi rendezését jegyzi az OSZMI adattára. 170-nél is több film szinkronrendezője volt.

²² Varsányi Anikó (1949–2022) műszaki tanulmányok után, alkalmazott matematikusként és egyetemi színjátszóként nyert felvételt Major Tamás rendezőosztályába. 8 színházi rendezését rögzíti az OSZMI adattára, viszont 500-nál is több rádiójátékot rendezett, 1972–2010 között a Magyar Rádió rendezője, 1994–2002 között főrendezője volt. Emellett amatőr színházi csoportot is vezetett. Tanított a Színművészeti Főiskolán is, 2000-ben DLA fokozatot szerzett.

²³ Angyal Mária (1929–2012) a Szegedi Nemzeti Színház örökös tagja. Az anyakönyvekben Sztrék Aurélné néven szerepel. Bölcsészdiplomát szerzett, utána jelentkezett rendező szakra. Pályáját Győrben kezdte, majd néhány évad után Szegeden folytatta, ahol (pár éves kecskeméti kitérőt követően) haláláig dolgozott. Eleinte klasszikusokat rendezett, majd egyre több zenés művet: operetteket, musicaleket és operákat.

²⁴ Révész Zsuzsa (1919) rendezését nem rögzíti az OSZMI adattára.

²⁵ Lovas Edit (1931) a debreceni Csokonai Színház után néhány évad erejéig a József Attila Színháznak, majd a kecskeméti katona József Színháznak és a szolnoki Szigligeti Színháznak volt a tagja, de dolgozott Veszprémben, Miskolcon, Pécssett is. 1972-től 81-ig a Békés Megyei Jókai Színház rendezője, 1973 és 77 közt igazgatója is. 86 rendezését jegyzi az OSZMI színházi adattára.

²⁶ Nyilassy Judit (1929) Jászai-díjas, érdemes művész. Miskolcon kezdte a pályát, majd 1972-től a Budapesti Gyermekszínház rendezője, 77-től igazgatója és főrendezője volt. 62 rendezését jegyzi az OSZMI színházi adattára.

között Nádasy Kálmán osztályába járt egyedüli nőként),²⁷ aki az egyik első független társulat, az Éjszakai Színház létrehozója és az Operettszínház menedzsere volt; Mezei Éva (1948–51 között egy Major–Oláh Gusztáv–Nádasy–Várkonyi vezette osztályba járt egyedüli nőként), aki a Pinceszínház és a Budapesti Gyerekjátékszín igazgatója is volt;²⁸ Dávid Zsuzsa (1988–92 között Vámos László osztályába járt egyedüli nőként), aki 1988-tól 2004-ig a szekszárdi Német Színházat igazgatta;²⁹ és Galgóczy Judit (1983–88 között Vámos László osztályába járt egyedüli nőként), aki a Szegedi Nemzeti Színház operatagozatának volt művészeti vezetője 1991-től 1996-ig.³⁰

Ketten emigráltak, ők alkotják a hatodik csoportot: Krencsey Marianne (1950–54 között járt Marton Endre osztályába), aki diplomarendezése után színésznőként dolgozott tovább, így az első csoportba is sorolható,³¹ és Selymes Judit (1959–63 között járt Nádasy Kálmán osztályába egyedüli nőként), aki szintén: ő néhány vidéki színpadi

²⁷ Kőváry Katalin (1942) Jászai-díjas, érdemes művész. Bölcsészkarai tanulmányokat követően végzi el a rendező szakot, 1968-tól 1980-ig a Thália Színház rendezője, mellette a Magyar Rádióban is dolgozott. Tanított a Színművészeti Főiskolán és az Operettszínház menedzsere is volt. Az Éjszakai Színházat 1992-ben alapította. 79 rendezését jegyzi az OSZMI színházi adattára.

²⁸ Mezei Éva (1929–1986) a Vidám Színpadon, majd Egerben kezdte rendezői pályáját, 1957-től a Népművelési Intézet munkatársaként az amatőr színjátszás egyik módszertani irányítója volt. 1961–68 között az Universitas társulatának vezető rendezője. Részt vett a 25. Színház alapításában. Rendezett a Rádióban, 1967-től a Pannónia Filmstúdióban szinkronrendezőként dolgozott. 1976-ban alapította meg a Gyerekjátékszín nevű csoportot, mely 1986-ig, haláláig működött. 1985-ben a budapesti Pinceszínház igazgatója volt. Drámapedagógiai munkássága kiemelkedő, a Madách Gimnáziumban ő valósított meg egy olyanfajta alapfokú dráma- és színészkutatást, amelyet Várkonyi Zoltán elméletben elgondolt (és korábban Németh Antal is tervezett).

²⁹ Dávid Zsuzsa (1957) főiskolai tanulmányai előtt ügyelő és rendezőasszisztens volt. A rendező szak elvégzése után többek között a József Attila Színházban, a debreceni Csokonai Színházban, a Pécsi Nemzeti Színházban, az egeri Gárdonyi Géza Színházban, a Miskolci Nemzeti Színházban dolgozott. 50 rendezéséről tud az OSZMI színházi adattára. Tanított a Színművészeti Főiskolán és Táncművészeti Egyetemen.

³⁰ Galgóczy Judit (1953) a pécsi Zeneművészeti Főiskola tanárképző tagozatán tanult, a Színművészeti Főiskolán korrepetitorként dolgozott, majd elvégezte előbb a dramaturg, ezt követően pedig a rendező szakot is. 1988 és 1992 között a Miskolci Nemzeti Színház főrendezője volt, 1991 és 1996 között pedig a szegedi operatársulat művészeti vezetője. 63 bemutatójáról tud az OSZMI színházi adattára.

³¹ Krencsey Marianne (1931–2016) vizsgarendezését követően abbahagyta a rendezést, csak 2 bemutatóját jegyzi az OSZMI színházi adattára. Előbb filmen (*Liliomfi*), majd színházban is játszott (kecskeméti Katona József Színház, Vígszínház, szolnoki Szigligeti Színház, Pécsi Nemzeti Színház, József Attila Színház), ismert színésznő lett. 1966-ban emigrált, Amerikában irodában dolgozott.

rendezést követően a Magyar Rádiónál tevékenykedett, 1972 után pedig Kaliforniában telepedett le, ott rendezett, írt, és színészetet tanított.³²

Negyvenöt év huszonegy hallgatójából tehát csaknem mindenki „színházközelben” maradt, legalábbis kezdetben, ám a legtöbben nem színházrendezőként futottak be karriert.

Figyelemreméltó, hogy vezetői-igazgatói pozíciót színházban elsősorban ifjúsági és bábszínházakban vagy zenés színházakban töltöttek be, és csak egy vidéki közszínházban volt egyikük néhány évig igazgató. Noha összességében sokan és sokfelé rendeztek, Budapest mainstream színházaiban és nagyszínpadain kevéssé voltak jelen, rendezőként nem határozta meg az ország vezető színházainak műsorát, stílusát. Ugyanakkor sokuk életrajzából jól látható, hogy erős kultúraszervező és -közvetítő szerepet vállaltak föl, alacsonyabb presztízsű vagy kevésbé látható munkahelyeken, kisebb közösségekben évtizedeken át meghatározó munkát folytattak. További színháztörténeti kutatások tárgya lehet tehát ezen nők tényleges munkájának föltárása, hiszen „az, hogy a nők láthatatlanok maradnak a történelemben, nem abból fakad, hogy nem tettek volna semmit a történelem alakításában” (Márkus, 1983, 46, idézi Acsády, 2016, 182).

1990–2020 között

A harmadik időszak pályakövetésének az adatai a legváltozóbbak, hiszen itt az életutak még nyitottak, az ekkor diplomát kapott nők a jelen aktív rendezői. Jól látható azonban, hogy az SZFE-n az egyetemmé alakulás, az ezredforduló folyamatai miként befolyásolták a nemek arányait a fölvételt nyert hallgatók körében.

Az 1990 és 2020 közti harminc év alatt az összesen fölvett 126 rendező szakosból 52 nő, azonban ebben a számban benne van a 19 fizikai színházi szakirányos és a 12 bábszínházi szakirányos, 6 zenés színházi szakirányos rendező és 15 prózai rendező. Tehát a fölvettek 41,3%-a női hallgató összesen. Ám ha csak a prózai színházrendező osztályok arányait nézzük, akkor ez már csupán 25,4%: 10 prózai osztályból, 59 hallgatóból 15 fő – noha ez is magasabb, mint az eddigi korszakok százaléka. Ennek a megoszlása: 1990 és 2000 közt öt nő nyert felvételt (Novák Eszter, Révész Ágota, Harangi Mária, Horváth Patrícia, Nagy Katalin), 2000 és 2020 közt tíz nő (Csáki Csilla, Szakács Emese, Molnár-Keresztyén Gabriella, Néder Panni, Geréb Zsófia, Székely Krisztina, Benkő Claudia Ágota, Dyssou Bona Lembe, Vilmos Noémi, Walters Lili). Vagyis a 2000 utáni húsz évben duplájára nőtt a prózai színházrendező szakra fölvett nők száma. Ekkor fordult elő először – Szinétár Miklós 1999-ben induló osztályában

³² Selymes Judit (Grochmann Judit) (Ilosvay Selymes Judit) (Lőrinci Judit) (1940) a Pécsi Nemzeti Színháznál kezdte pályáját, majd 1967-től 72-ig a Magyar Rádió és Televízió irodalmi és ifjúsági osztályán dolgozott mint rendező, szerkesztő, író. 1972-ben emigrált, a Voice of America magyar osztályának lett a munkatársa. Dél-Kaliforniában telepedett le. Saját színházat alapított Pocket Stage néven, itt rendezett. A Los Angeles-i Kaliforniai Egyetemen és színészközlőben is tanított színészmesterséget. Emellett főleg írt, verseskötete is jelent meg. 3 (hazai) rendezéséről számol be az OSZMI színházi adattára.

(melyet a honlap prózai osztályként jelöl, így én is annak veszem), majd 2016-ban Bagossy László és Kovács D. Dániel osztályában –, hogy több nőt vettek föl egy prózai rendező osztályba, mint férfit. Báb- és zenés szakirányokon ez az arány 2008-ban, illetve 2015-ben is átbillent.

A korszak kutatásában egyértelműen célzott interjúk készítésével lehetne jobban elmerülni, mivel még nem tudni biztosan, hogy az ekkor végzett nők „a pályán maradnak-e”. Jelen pillanatban nemcsak az látszik, hogy kevés olyan alkotó van a felsoroltak között, aki Magyarországon, kőszínházban társulatvezetői, főrendezői vagy stabil rendezői pozícióval rendelkezne – az egyetlen ilyen talán Székely Kriszta, aki 2015 óta rendezője a budapesti Katona József Színháznak –, hanem az is, hogy igen kevesen és nagyon ritkán kapnak lehetőséget felnőtt kőszínházban és nagyszínpadon rendezni (vö. Herczog, 2022). Ezek részben világjelenségek: a színházrendezés manapság nemzetközi tekintetben és diskurzusokban nem számít férfifoglalkozásnak, rengeteg nő rendez, de kevesebb fontos pozíciót töltenek be nők, mint férfiak. Trencsényi Katalin tanulmányában, mielőtt a magyarországi színházi helyzet statisztikáját elemezné (női szerzők és női rendezők jelenlétét a színpadokon), erre francia példát hoz: Carole Thibaut 2018-as avignoni beszédét és jelenlétét idézi föl, aki a Ceccano-kertben fölléphet, tarthat beszédet az esélyegyenlőségről, de a Pápai Palota udvarán való rendezésig nem jut el (Trencsényi, 2019).

A jelen magyarországi színházi gyakorlatban az is előfordul, hogy rendeződiplomával nem rendelkező nők is rendszeresen dolgoznak rendezőként kőszínházban, de esetükben is korlátozottak a lehetőségek: Gáspár Ildikó az Örkény Színházban és külföldön rendez, Pass Andrea pedig a saját írásait viszi színre.

A nem kőszínházi, független szférában a kőszínházinál jóval magasabbnak látszik a női rendezők és társulatvezetők aránya, bár erről statisztikát nem ismerek. A felsoroltak közül alapvetően külföldön, de színház- és operarendezőként dolgozik Geréb Zsófia és Néder Panni. A jelenleg egyetemista-korú generációból számosan – például a felsorolásban is szereplő egykori SZFE-, ma már freeszfe-hallgatók – tanulnak művészeti képzésben külföldön.

A tárgyalt harminc év rendezői diplomás végzettjei közül tudomásom szerint jelenleg az egyedüli társulatvezető, művészeti vezető kőszínházban Novák Eszter – de ő sem Magyarországon az.³³

A három korszak további vizsgálatát különböző módszerekkel tanácsos folytatni. A jelenlegi viszonyok kutatásához interjúk és kérdőívek, statisztikák készítésére volna szükség. Az 1945–1990 közti időszak vizsgálatakor összehasonlító szociológiai és történeti kutatások segítenének pontosabb képet kapni arról, hogy mely időszakokban mely okok vezethettek a pályaelhagyáshoz, vagy hogy a rendezői szakma professzionalizációja nemzetközi viszonylatban miben különbözik a hazaitól. Az 1945 előtti években pedig mikrotörténeti kutatásokra volna szükség, hiszen a rendezői hivatás

³³ Novák Eszter 2015 óta a Nagyvárad Szigligeti Színház művészeti vezetője.

vagy pálya fogalma ekkor állandósul a köztudatban, a színházi próbák gyakorlati vezetéséről, a korabeli rendezői praxisról azonban kevés a feltárt forrás.

A következőkben lezárásképpen röviden vázolólok annak a négy, 1945 előtti rendezőtanítvány nőnek a pályáját, akiknek neve fennmaradt, hiszen a szó szoros értelmében ők voltak az első női rendezők. Ketten Hevesi Sándor, ketten pedig Németh Antal tanítványai.

Hajek Sára (Rohonczi/Rohonczy Hajek Sára) (R. Hajek Sári) (Rozinek Gyuláné)

Az első színházi előadás, melyet Magyarországon rendezői oklevéllel rendelkező nő rendezett, 1933. október 20-án Pirandello *Játék vagy élet* című darabjának bemutatója volt a Nemzeti Színházban, a rendező pedig Hajek Sára, aki Hevesi második tanfolyamán egy évvel azelőtt végzett, gyakorlatra tehát még valószínűleg osztályfőnöke hívta a Nemzetihez, de első rendezése idején már Voinovich Géza volt az igazgató. A rendező női mivoltát a sajtó is hangsúlyozta: „az előadásnak van még egy speciális pesti érdekessége is: Először szerepel pesti színpadon női rendező” (Anon., 1933, 7). A Pirandello-darab egy színésznő életét állítja a középpontba, kevés cselekménnyel, sok monológgal és azzal a lélektani-filozófiai problémával, hogy a színházi vagy a színházon kívüli élet-e a valódi. Az abszolút főszerepet a korszak sztárszínésznője, Bajor Gizi játssza. Az előadást és Hajek rendezését szinte egyhangúan dicséri a kritika, egyetlenegy véli csak teljes tévedésnek Bajor Gizi játékaival együtt (Papp, 1933, 9). Hajek két későbbi rendezését – Kocsmáros Sándor *Füsti fecske* és Feleki Gyula *Pénz beszél* című műveiből – is dicsérik a kritikusok. 1934 nyarán szülővárosában, Kőszegen rendez. Még 1935-ben is lehet olvasni rendezői tevékenységéről: a Nemzetiben a *Tartuffe* felújítását bízták rá egy munkáslőadás alkalmából (Jennitz, 1935, 10), ezzel azonban megszakad színházi rendezéseinek sora. A *Színházi Élet* Intim Pista rovata 1936-ban fényképpel tudósít arról, hogy „Rohonczi Hajek Sára, az első magyar rendezőnő és Rozinek Gyula mérnök házasságot kötöttek” (Anon., 1936, 22). Ezt követően inkább társadalmi-közéleti hírekben szerepel.

Hajek a rendezői tanfolyam előtt angoltanárként dolgozott, a budapesti bölcsészkaron végzett, és 1929-ben cserediákként a Vassar College-ban tanult Amerikában. 1938-ban férjével ismét amerikai körutat tettek, a körút során pedig ismeretterjesztő előadásokat tartott, erről egykori iskolájának újsága is beszámolt (Anon., 1938, 28). Hazaérkezvén, nőegyletekben beszélt a színház nevelő szerepéről, amerikai kultúráról (Anon., 1940, 8). 1944-ben arról adtak hírt az amerikai újságok, hogy férjét mint náci kémletartóztatták, és őt magát is kémkedéssel vádolták (Anon., 1943, 7; Anon., 1944b, 3). A *Délamerikai Magyarság* 1952-es hírei közt szerepel, hogy a chilei magyarság kéthónapos szabadegyetemén *Az ember tragédiája* című előadást mutatták be R. Hajek Sári rendezésében (Anon., 1952, 4).

Székely Júlia (Staud Gézáné) (1906–1986)

Sohasem rendezett. Mint az első női rendezőhallgatóról portrét is közöltek róla az újságok, amikor Hevesi Sándor tanfolyamára beiratkozott (Anon., 1929, 34). Székely zongoraművésznek tanult, Kodály és Bartók tanítványa volt, talán emiatt nem is vizsgázott azután rendezésből, oklevelet így nem, csak bizonyítványt kapott. Osztyáltársáéhoz, Staud Gézához ment feleségül. Írásról lett ismert, elsősorban regények szerzője, illetve hang- és tévéjátékoké. 1945 és 1948 között a *Színház* című lapnak dolgozott. Régi jegyzetei alapján ő rögzítette írásban, hogy Hevesi Sándor miként tanított hallgatóinak rendezéelméletet:

A színházi előadáshoz négy tényezővel kell számolnunk: 1. Író. 2. Színész. 3. Közönség. 4. Rendező. A rendező szerepe közvetítés a közönség és az író között a színész segítségével. A rendezés elméletében tehát három szempontot veszünk figyelembe: I. A rendező viszonya a szerzőhöz (Dramaturgiai szempont) II. A rendező viszonya a színészhez (Játékmeisteri szempont) III. A rendező viszonya a közönséghez (Beállítás, aktualizálás, politika stb).

Székely, 1973, 15–21

Székely írta azt a *Nóra leányai* című színdarabot is, melyet 1938. április 28-án mutatott be a Nemzeti Színház, és melynek játékkestere – életében először vállalt ilyesmit – Bajor Gizi volt. A főbb szerepeket Szörényi Éva, Szelezky Zita és Gobbi Hilda játszották, egy kritika szerint talán túlságosan is Bajor Gizi stílusában:

A szenális színésznő kitűnően oldotta meg először vállalt feladatát, bárha – nyilván akaratlanul – érezhetőleg rányomta művészi egyéniségének bélyegét a fiatal női szereplők játékára.

K.A., 1938, 13

A színdarab a korabeli dolgozó nők problémáit tematizálta. A kritika keményen fogadta a darabot, irodalmi színvonalán Ibsent kérték számon, a színészeket és a rendezést ellenben dicsérték. Az előadást azonban a szélsőjobb felhasználta a Nemzeti Színház és annak igazgatója, Németh Antal elleni kampányában, és tüntetésekkel zavarta meg. A sajtótámadások a szerző zsidó származását rótták fel a színháznak (vö. Imre, 1991, 36). Németh megpróbálta műsoron tartani a darabot, és kiállni a szerző mellett, de az előadást végül csak hétszer játszották.

Dr. Margalit Gabriella (Gabriella Kassius) (1922)

Németh Antal tanítványai közül két női hallgató neve maradt fenn. Egyikük az 1944-es tanfolyamon vett részt, már ekkor bölcsészdoktor volt: Margalit Gabriella. Nincs adat róla, hogy rendezett volna. A zsidótörvények őt is érintették, egyike volt azoknak a növendékeknek, akik miatt az Országos Színházvezető- és Rendezőképző Akadémia nem kért származási papírokat a fölvelt hallgatóktól. Budapesten

önkéntesként együtt dolgozott Raoul Wallenberggel. A háború után színháztörténetész-ösztöndíjjal Stockholmba utazott és ott telepedett le, férjhez ment Tortsen Kassius svéd íróhoz, irodalomtörténészhez. Némethel levelezett, megpróbálta dolgozni hívní, azonban ezt nem tették lehetővé a Nemzeti Színház egykori igazgatója ellen folytatott igazoló eljárások és az, hogy nem kapott útlevelet. Margalit később is ápolta a svéd–magyar kulturális kapcsolatokat, és svédül tanította a menekülteket és a bevándorlókat (Ruthström-Ruin, 2019).

Halmos Ilonka (Csillag Ilona) (Csillag Miklósné) (1912)

A másik Németh-tanítvány, Halmos Ilonka később Csillag Ilona néven publikált (*A százéves színésziskola, Ódry Árpád, Blaha Lujza naplója*), így ismerték a Színművészeti Főiskolán is, ahol évtizedeken át színház- és drámatörténetet tanított.

Csillag a Magyar Színházművészeti Lexikon szerint a bölcsészkar után „az Országos Színészegegyesület színiiskolájának rend.-i tanfolyamát is elvégezte” (Székely, 1994), az Országos Színészegegyesület Színészképző Iskolájának negyven évről beszámoló kiadványa azonban nem említi, hogy lett volna bármiféle rendezői képzése (Széll, 1943). Csillag valóban rendezett egy vizsgálóelőadást a Színészképző Iskolában 1935-ben, *A kényeskedőket*, melyet a sajtóban ő (Anon., 1935, 14), az iskola évkönyvében Németh Antal jegyez (Széll, 1943, 45). Az bizonyos, hogy Németh Antal tanítványa volt, így rendezhetett vele együtt vagy a segédletével vizsgálóelőadást, a kérdés inkább az, hogy volt-e ennek a mester-tanítvány viszonynak bármilyen hivatalos, iskolai formája, kerete: színészképző iskoláról, bölcsészkar kurzusról vagy magánmentorálásról van-e szó (Némethnek később, 1945 után is voltak magántanítványai, akiket a lakásán tanított). Azonban az 1930-as években mindenképpen Csillag nevéhez fűződik a Magyar Játékszín nevű társulat megalapítása és egyetlen, különleges előadásuk rendezése: *A philosophus* címűé, melyet 1937. február 7-én mutattak be a Zeneakadémián. Az előadás zenéjét Ránki György szerezte, a főszerepet Gellért Endre játszotta, de a társulat tagjai között volt Básti Lajos, Gáti József és Szendrő József is. A dramaturgfeladatokat Hegedűs Géza látta el. A Magyar Játékszín törekvése az volt, hogy ötvözze a magyar klasszikusok és az avantgárd hagyományait, ennek értelmében választották első, bemutatkozó darabnak Bessenyei művét. A társulatot azonban a harmadik előadás után betiltották, politikailag gyanús volt, mert nem lehetett rögtön érteni, hogy a magyar irodalom régi értékeit milyen eszme nevében játsszák (Lenkei, 2014, 5).

Halmos Ilonka többet nem rendezett.

BIBLIOGRÁFIA

- Anon., 1929, Mindössze 125 új növendéke van a pesti színésziskoláknak, *Színházi Élet*, Vol. 17, no. 40, 34.
- Anon., 1933, Női rendezője van a Pirandello-darabnak, *Magyar Hírlap*, Vol. 43, no. 234, 7.
- Anon., 1935, Az országos Színészegyesület színészképző iskolájának vizsgaelőadása, *Pesti Napló*, Vol. 86, no. 121, 14.
- Anon., 1936, Maga csak tudja..., *Színházi Élet*, Vol. 24, no. 42, 22.
- Anon., 1938, *Vassar Quarterly*, Vol. 23, no. 4, 28.
- Anon., 1940, 28.000 kilométer autóval Amerikán keresztül, *Magyar Nemzet*, Vol. 3, no. 79, 8.
- Anon., 1943, Budapesten képezték ki a Detroitban letartóztatott náci kémeket, *Magyar Jövő*, Vol. 42, no. 5535, 1.
- Anon., 1944/a, A rendezőakadémia növendékei, *Színházi Magazin*, Vol. 7, no. 8, 18–19.
- Anon., 1944/b, Rozinek Gyulát és feleségét mint mesterkémet nevezték meg a detroiti perben, *Magyar Jövő*, Vol. 43, no. 5684, 3.
- Anon., 1949, Színházi hírek, *Világ*, no. 1104, 4.
- Anon., 1952, Chilei magyar mozaik, *Délamerikai Magyarság*, Vol. 24, no. 3165, 4.
- Anon., 1954, Évadnyitó előtt a Pécsi Nemzeti Színházban, *Dunántúli Napló*, Vol. 11, no. 211, 6.
- Anon., [é.n.]a, SZFE honlap adatbázisa [online]. [Letöltés időpontja: 2023.08.04.]. Elérhető: <https://szfe.hu/osztaly-kategoriak/vegzett-osztalyok/>; előző weboldal: <https://archiv.szfe.hu/osztaly/> [Letöltés időpontja: 2023.08.04.]
- Anon., [é.n.]b, OSZMI Színházi adattár [online]. [Letöltés időpontja: 2023.08.04.]. Elérhető: <https://szinhaztortenet.hu/home>
- Anon., [é.n.]c, SZFE Irattár, *Anyakönyv 1939–1947*.
- ACSÁDY Judit, 2016, „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról [online], *Socio.hu*, (2), Letöltés időpontja: 2023.08.04]. Elérhető: https://socio.hu/uploads/files/2016_2/acsady.pdf
- CSILLAG Ilona, 1964, *A százéves színésziskola*, Budapest, Magvető Kiadó.
- HERCZOG Noémi, 2022, Szerény javaslat [online], *Élet és Irodalom*, Vol. 66, no. 32, [Letöltés időpontja: 2023.08.04]. Elérhető: <https://www.es.hu/cikk/2022-08-12/herczog-noemi/szereny-javaslat.html>
- IMRE Zoltán, 2013, Idegenek a Nemzeti Színházban, *Színház*, Vol. 46, no. 2, 29–37.
- JENNITZ Sándor, 1935, A Nemzeti Színház negyedik munkáseelőadása, *Népszava*, Vol. 63, no. 64, 10.
- K. A., 1938, Nóra leányai, *Pesti Napló*, Vol. 89, no. 96, 13.

- KELEMEN Kristóf, 2021, A marxista-leninista ideológia gyakorlata a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, *Theatron*, Vol. 11, no. 2, 42–61.
- LENKEI Júlia, 2014, Ti is összeesküvők vagytok” Egy elfeledett színházi kísérlet, *Critikai Lapok*, Vol. 23, no. 7–8, 5–10.
- MÁRKUS Piroska, 1983, Labour Fills me With Grayness, *Labour Focus on Eastern Europe*, Vol. 5–6, no. 45–46.
- NÁNAY István, 2005, *Tanodától egyetemig. Az intézményes magyar színház- és filmművészeti képzés száznegyven éve*, Budapest, Színház- és Filmművészeti Egyetem.
- PAPP Jenő, 1933, Pirandello és Bajor Gizi tévedése a Nemzeti Színházban, *Magyarság*, Vol. 14, no. 240, 9.
- RUTHSTRÖM-RUIN, Cecilia, 2019, Twitter-bejegyzés Mrs. Gabriella Kassiusról (2019. augusztus 17.) [online], [Letöltés időpontja: 2023.08.04]. Elérhető: <https://twitter.com/sweambHR/status/1166347565564137472>
- SELMECZI Elek, 1991, *Németh Antal – a magyar színház enciklopédistája*, Budapest, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.
- SZENTESY Lajos (szerk.), 1930, *Az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia 1929/30 tanévről szóló értesítője*, Budapest, Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia.
- SZENTESY Lajos (szerk.), 1932, *Az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia 1931/32 tanévről szóló értesítője*, Budapest, Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémia.
- SZÉKELY György (főszerk.), 1994, *Magyar Színházművészeti Lexikon* [online], Budapest, Akadémiai Kiadó. [Letöltés időpontja: 2023.08.04]. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz04/107.html> (2023.08.04.)
- SZÉKELY Júlia, 1973, Emlékezés Hevesi Sándor rendezői tanfolyamára, *Színház*, Vol. 6, no. 11, 15–21.
- SZÉLL József, 1943, *Az Országos Színészegyesület Színészképző Iskolájának negyven éve 1903–1943*, Budapest, Országos Magyar Színészegyesület Színészképző Iskola.
- TRENCSENÝI Katalin, 2019, De mi lett a nővel? [online], *szinhaz.net*, [Letöltés időpontja: 2023.08.04]. Elérhető: <http://szinhaz.net/2019/07/28/trencsenyi-katalin-de-mi-lett-a-novel/>
- ZÁVODSZKY Ferenc, 1947, A svéd-magyar kapcsolatok, *Budapest*, Vol. 3, no. 11, 422–423.